

*Ett aristokratiskt
1700-talshushåll
som konsument under
ett räakenskapsår*

AV JOHANNA ILMAKUNNAS

”NÄR GREVE AXEL VON FERSEN I MAJ 1749 anlände till Stockholm efter ett drygt decennium i fransk tjänst som officerare betalade man två daler kopparmynt och arton öre för att rengöra hans resvagn.¹ Därtill skaffade han en ny ståndsmässig klädsel till sig och sin lakej. Samtidigt renoverade och inredde den nygifte brodern Carl von Fersen sitt hus på Blasieholmen. Stockholmshantverkare installerade nya blåvita kakelugnar och färggranna papperstapeter medan handelsmän och hantverkare levererade mässingsljusstakar och möbler i valnötsträ. Båda brödernas utgifter togs om hand inom ramen för deras avlidna mors, grevinnan Eleonora Margareta Wachtmeisters, hushåll. Bokföring, räkenskaper och verifikat ger en detaljerad inblick i 1700-talets adelsliv för vardag och fest, med alla dess stora och små utgifter.²

Detta kapitel visar ett adligt hushåll som tidigmodernt mikrokosmos där kön, ålder, civilstånd och position i familj och hushåll påverkade konsumtionsmönstren på ofta intrikata vis. Jag betraktar mäns och kvinnors konsumtion i förhållande till varandra och i relation till hushållet för att lyfta fram hur schematiska kategoriseringar som kvinnligt–manligt och högrestånd–lägrestånd tenderar att förenkla den komplexa väv av personliga begär, förväntningar och beroendeförhållanden mellan hushållets medlemmar som påverkade shoppingmönstren i familjen von Fersen-Wachtmeister. Min undersökning tar avstamp i tidigare forskning om hushållet som aktör, lyxkonsumtion och 1700-talets nya ideal om bekvämlighet i relation till vad man då uppfattade som gångna tiders pråliga och ostentativa lyx.

Räkenskapsböcker – ett fönster till adelns vardag och konsumtion

Sent på hösten 1749 eller tidigt på året 1750 bands bokföringen av det grevliga Fersenska sterbhuset till en tjock volym. Den innehåller såväl en sammanfattning av sterbhusets inkomster och utgifter på 74 sidor som hushållets månatliga inkomster och utgifter mellan den 1 oktober 1748 och den 30 september 1749 (det vill säga räkenskapsåret 1749) – på 187 sidor och 659 kvitton. De månatliga

1 Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Maii Månad Åhr 1749, s. 115. Hans von Fersens arkiv vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

2 Om forskning som baserar sig på adelns räkenskapsmaterial, se t.ex. Göran Ulvängs och Gudrun Anderssons kapitel i denna bok; Ilmakunnas 2012; Stobart & Rothery 2016; Ulväng 2008; Whittle & Griffiths 2012.

anteckningarna fördes av bokhållaren J.C. Brostedt och granskades av kamreren Lars Pagander, båda anställda på Fersenska kontoret.³ Detta kontor förvaltade egendomar som hade kommit i Eleonora Margareta Wachtmeisters ägo via kungliga donationer och flera äktenskap inom familjen. Personalen på Fersenska kontoret arbetade i en särskild flygelbyggnad på en av de tomter på Blasieholmen som fanns i familjens ägo. För personer väl bekanta med Stockholms historia är dessa tomter kända som Fersenska palatset efter boningshuset och Fersenska terrassen, den praktfulla terrasserade trädgård och veranda som Axel von Fersen d.ä. lät anlägga på 1760-talet.⁴

Under 1700-talet sköttes bokföringen av familjen von Fersen noggrant och professionellt. Arbetet leddes under flera decennier av den i italiensk bokföring utbildade Lars Pagander.⁵ Den dubbla bokföringen med verifikat möjliggjorde förvaltningen av familjen von Fersens förmögenhet där ett flertal stora lantegendomar i Sverige och Finland ingick, bland dem Mälsåker i Södermanland och Steninge i Uppland, Löfstad och Ljung i Östergötland och Wuojoki i Eura i Finland. I familjens ägo fanns även tegelbruk och järnbruk liksom aktier i glasbruk och andra manufakturer. Räkenskaperna för året 1749 är otypiska, även för familjen von Fersen vars ekonomi är särskilt väl dokumenterad. Under detta räkenskapsår kartläggs minutiöst livsföring och konsumtion hos en adelsfamilj som omväxlande var bosatt i Stockholm och på sina lantegendomar.⁶ Andra studier visar inte desto mindre på dessa resultats representativitet, både för räkenskapsböcker *per se* och för högadlig konsumtion vid mitten av 1700-talet.⁷

3 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA. Summeringen av alla inkomster och utgifter är däremot i Paganders hand, även om han inte under-tecknade räkningarna.

4 Ilmakunnas 2014, s. 15. Benämningarna finns belagda i källor åtminstone sedan 1760-talet.

5 Ilmakunnas 2012, s. 408–411.

6 Fersenska sterbhusets räkenskapsbok för året 1750 är dock nästan lika omfattande som årets 1749, inkluderande en 54-sidig sammanfattning av inkomsterna och utgifterna, 131 sidor av månatliga utgifter och 449 kvitton. Cassa Räkning hållen uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1749 til samma tid 1750. Hans von Fersens arkiv, vol. 78. Stafsundsarkivet, RA.

7 Ilmakunnas 2012; Stobart & Rothery 2016; Jfr Göran Ulvängs och Gudrun Anderssons kapitel i denna volym.

Det så kallade "Fersiske sterbhuset" företrädde av grevinnan Eleonora Margareta Wachtmeister, änka efter officeren och presidenten i Svea hovrätt, greve Hans von Fersen. I hushållet ingick även deras vuxna barn Carl Reinhold, Anna Sofia och Fredrik Axel. Dessa medlemmar av Fersenska familjen är i fokus i min text, där jag analyserar shopping ur ett aktörsperspektiv. Jag skildrar familjemedlemmarnas och tjänstefolkets shoppingpraktiker och jämför deras konsumtionsmönster. En central fråga i kapitlet, som jag kommer att resonera kring avslutningsvis, är i vilken mån ett hushåll kan anses vara en aktör, konsument och shoppare. I synnerhet tjänstefolkets arbete och agerande kan betonas som en organisk del av hushållet som aktör inom vardaglig konsumtion. Genom analysen av hushållet som konsument är det möjligt att synliggöra tjänstefolkets aktörskap, eftersom räkenskapsmaterialet domineras av hushållets adliga medlemmar. Deras konsumtion och shoppingvanor är synliga under deras egna namn, medan tjänarstaben förblir betydligt mer osynlig och anonym om man inte betraktar den som en helhet.

Före Eleonora Margareta Wachtmeisters död den 23 december 1748 utformade hon och hennes vuxna barn i rättslig bemärkelse det Fersenska – eller det Fersiska som namnet lyder i räkenskapsböckerna – sterbhuset eftersom boet efter Hans von Fersen stod odelat sedan 1736 ända till Wachtmeisters död 1748 och arvskiftet 1749. Möjligtvis var det grevinnans insjuknande, död och begravning i början av räkenskapsåret, på hösten 1748, som motiverar en så detaljerad bokföring. Sannolikt hängde det även ihop med andra omständigheter i familjens liv. Både Carl Reinhold och Anna Sofia von Fersen gifte sig 1748, vilket avspeglas i utgifterna. Fredrik Axel von Fersen förberedde hemkomsten från Frankrike där han hade varit i militär tjänst sedan 1739.⁸ Det hände alltså mycket i familjens liv under denna drygt två år långa period. Det synnerligen utförliga källmaterial som räkenskapsboken 1749 utgör erbjuder på så vis en förtätad bild av i sig typiska händelser under en människas livscykel. Den är ett fönster mot individernas och hushållets dagliga konsumtion, shoppingpraktiker och vardagens strukturer. Vi får inblick i varuinköp, varornas distribution, leverantörer och hantverkare. Genom räkenskaper och bevarade kvitton är det möjligt att kartlägga hur familjemedlemmar och tjänstefolk handlade, vem som gjorde inköpen, men även hur ålder och civilstånd påverkade shopping och konsumtionsmönster. Eftersom utgifter orsakade av exempelvis äktenskap sällan verkställdes under ett enda räkenskapsår utvidgas käll-

8 Om familjen von Fersen, se t.ex. Ilmakunnas 2012, Norrby 2014.

The image shows a close-up of an open historical account book. The left page is titled "Casas Räkning" and the right page is titled "Hushålls Räkning". Both pages contain handwritten entries in Swedish, listing various expenses and income items with corresponding amounts in riksdaler and skillingar. The handwriting is in a cursive script typical of the 18th century.

En balansräkning från det Fersenska sterbhuset från räkenskapsåret 1749 visar inkomster på vänster sida och hushållets månatliga utgifter på höger sida. Riksarkivet, Stockholm.

materialet vid behov även till andra år än 1748–1749 för att få en mer heltäckande bild av familjen von Fersens shoppingvanor.

Eliternas konsumtion och shopping är teman som har intresserat historiker i växande grad under 2000-talets första decennier. Min analys av konsumtionsmönster och betydelsen av shopping, konsumtion och livsstil hos familjen von Fersen bildar ett svenskt exempel till en redan omfångsrik vetenskaplig litteratur om europeiska eliters konsumtion. Jag menar att den svenska högadelns sätt att konsumera och göra inköp hörde till en europeiskt gränsöverskridande livsstil. Karaktäristiskt för denna konsumtion var värderingar om en bekväm vardag, betydelsen av livsomfattande händelser som äktenskap eller död och ett brett nätverk av leverantörer och hantverkare som gärna anlätades för familjens inköp under lång tid och som man därmed knöt ett särskilt band till.⁹

9 Om den breda historiografin, se t.ex. Andersson 2009, Berg 2005, Chatenet-Calyste 2013, Coquery 2011, Greig 2013, Roche 1997, Runefelt 2015, Stobart & Rothery

På 1700-talet vände sig denna elit emellertid bort från den materiella kultur och ostentativ lyxkonsumtion som förut hade varit förhärskande till subtilare manifestationer av en bekväm om än fortfarande ståndsmässig livsstil.¹⁰ Begäret till bekväm lyx påverkade hur smaken definierades och präglade inredningar och bohag.¹¹ Vad ansågs då vara bekvämlighet på 1700-talet? Carolina Brown menar att synen på lyx förändrades under 1700-talets gång, till att se den som en ”fungerande vardag med komfortabla, praktiska kläder och vackra, funktionella möbler och husgeråd”.¹² Jan de Vries och Maxine Berg har beskrivit förändringen av 1700-talets lyxkonsumtion i termerna gammal och ny lyx. Gammal lyx var i deras tappning en uppvisning av prakt och storslagenhet, medan ny lyx kopplades till personligt nöje och komfort.¹³ de Vries och Bergs tolkningar av gammal och ny lyx som motpoler behöver dock nyanseras. Gammal lyx förlorade inte sin betydelse under 1700-talet, eftersom ny lyx utformades för att imponera lika mycket som silverserviser eller dyrbara tyger tidigare hade gjort. Exempelvis Bruno Blondé och Veerle De Laet betonar hur likadana konsumtionsmönster samtidigt kunde ha skilda sociala och kulturella ändamål.¹⁴ På 1700-talet riktade adeln sin konsumtion både mot ny lyx som skapade en bekväm livsföring i vardagen och mot gammal lyx för att manifestera sin status.

Dessa ingångar erbjuder nya perspektiv på adelns konsumtionsmönster och shoppingvanor, som i denna studie genomförs som en mikrohistorisk analys av familjen von Fersen 1748–1749. Jag börjar med de vuxna barnen i familjen och fortsätter med deras mors, grevinnan Wachtmeisters, konsumtionspraktiker för att sedan skildra tjänstefolkets handlingsutrymme som konsumenter och shoppare. Slutligen betraktar jag hushållet som aktör för att analysera kollektiva konsumtionsmönster och shoppingvanor som inte kan individualiseras i källmaterialet men som var väsentliga för familjens och hushållets vardag.

2016, Ulväng m.fl. 2013, von Wachenfeldt & Nyberg (red.) 2015; se även inledning till denna bok och forskningen som hänvisas till där.

10 Se t.ex. Ilmakunnas & Stobart 2017.

11 Brown 2020; Crowley 2001; DeJean 2009; Ilmakunnas 2020; Stobart 2021; Stobart 2020; Stobart & Prytz 2018; se även Perrin Khelissa 2020.

12 Brown 2020, s. 23.

13 Berg 2005; de Vries 2008.

14 Blondé & De Laet 2017.

Carl von Fersen – hovmannens lyxshopping

Via Carl von Fersens shoppingvanor framkommer hans ställning i familjen som äldste son och den sociala ställning och karriärsaspirationer som denna position medförde. Hans individuella val och preferenser, kosmopolitiska livsstil och smak – dessa viktiga beståndsdelar i högadelns lyxkonsumtion under denna tid – får också genomslag i räkenskapsboken. Carl von Fersen hade en framskjuten plats vid hovet, först som kammarherre och sedan som hovjägmästare från 1745 vid det nya hov som utgjordes av kronprins Adolf Fredrik och kronprinsessan Lovisa Ulrika (regentpar från 1751). Fersen hade ingått i det följe som under ledning av greve Carl Gustaf Tessin reste till Berlin på försommaren 1744 för att ledsaga Lovisa Ulrika till Sverige. Han hade även tillbringat flera år i det kontinentala Europa, från slutet av 1730-talet till början av 1740-talet som officer i fransk tjänst.¹⁵

Carl von Fersens smak och konsumtionsbegär formades helt säkert av dessa utlandsvistelser med möjlighet att ta del av den rika materiella och konstnärliga kulturen på kontinenten. Under ledning av överstemarskalk Carl Gustaf Tessin blev det nya svenska hovets sällskapsliv glansfullt, lekfullt och luxuöst efter fransk förebild. Nya konsumtionsvanor och materiell kultur utvecklades bland hovaristokratin, adeln och det förmögna borgerskapet.¹⁶ Bygg- och inredningsarbeten på Stockholms slott under tiden 1730 till 1770 innebar ett kreativt uppsving för hantverkare.¹⁷ Det märks i ett förhöjt intresse för inredningskonst i hela Sverige och sannolikt i utbudet av högklassigt hantverk i form av möbler, textilier, porslin och andra inredningsföremål som antingen kunde beställas eller väljas bland ett färdigt sortiment hos en handelsman eller hantverkare.¹⁸ Även för Carl von Fersens shoppingmönster hade inköp av möbler och inredningar stor betydelse i slutet av 1740-talet då han gifte sig och satte bo med sin fru.

15 Elgenstierna 1998, s. 685; Hildebrand 1956, s. 680–681; se även Ilmakunnas 2012, s. 58–59. Under 1700-talet var det vanligt att svenska adelsmän ingick i utländska regementen. Se Ilmakunnas 2012, s. 89–110; Wolff 2005, s. 146–185.

16 Hur Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas livliga hovliv påverkade utbudet av varor och tjänster i Stockholm är ett ämne i vilket mer forskning behövs.

17 Om inredningar i Stockholms slott se Hinners 2012, Vahlne 2012, Michel 2015.

18 Se t.ex. Murhem & Ulväng 2017.

I februari 1748 gifte sig den då 31-årige Carl von Fersen med den 29-åriga friherrinnan Charlotta Fredrika Sparre. Bröllopet var en stor händelse vid hovet. Eftersom Sparre var hovfröken bekostade hovet en del av bröllopet, men gästerna trakterades även överdådigt av brudgummens mor. Grevinnan Wachtmeisters räkning visar inköp av hundratals vaxljus, musikanter, nya livréer åt Fersens lakejer och en karmosinröd sammetsdräkt till Carl von Fersen själv. Bröllopförberedelserna påbörjades redan ett år före vigseln. Räkningarna var fortfarande ingående när räkenskapsåret 1748 gick över till 1749 i oktober 1748.¹⁹

Största delen av utgifterna på cirka 32 000 daler kopparmynt i balansräkningen för 1748–1749 under Carl von Fersen i räkenskapsboken är hans egna utgifter. Kvittona visar dock att Fersens nya hustru Charlotta Sparre shoppade flitigt i Stockholm. Hon hade erfarenhet från shoppingutbudet i Paris, där hon hade tillbringat en längre tid tillsammans med sin faster grevinnan Ulla Sparre och hennes make, den förut nämnde greve Carl Gustaf Tessin som då var svensk envoyé i Paris. Brev som Charlotta Sparre skrev till den nye ambassadören i Paris greve Claes Ekeblad efter att hon och paret Tessin hade återvänt till Sverige, avslöjar hennes intresse för lyxföremål och säkra smak i valet av varor. Från Paris beställde hon silkesstrumpor, broderade tofflor, smycken och kosmetik och gav mycket detaljerade instruktioner om hur allt skulle se ut och av vilka material de skulle tillverkas.²⁰

Räkenskaperna kan dölja till vem vissa inköp gjordes och vem som fattade beslut om inköpta föremål, tjänster eller matvaror. I Fersens och Sparres fall hänvisar balansräkningen till Fersen, som alltså kan räknas som konsument, medan verifikaten visar att den egentliga shopparen var hans fru. Emellertid menar jag att de agerade i sin konsumtion som ett par och en enhet vars konsumtionsval avspeglade inte bara personliga begär och högadelns livsstil utan också hjälpte till att bygga Fersens karriär vid hovet från och med 1740-talets slut och senare även hennes. När deras fem döttrar växte upp anställdes Charlotta Sparre som hovmästarinna och överhovmästarinna vid hovet.²¹

På liknande sätt deltog de äkta makarna i skapandet och upprätthållandet av det kulturella och sociala kapitalet i ett adelshushåll genom medverkan i det

sällskapsliv som utgjorde dåtidens sociala, politiska och ekonomiska arena.²² För det nygifta paret Carl von Fersen och Charlotta Sparre gällde det att genom sitt hem, sin klädsel och genom Fersens hovfunktion visa upp god smak, initierad kännedom om mode och material samt kulturell tillhörighet i de nya hovkretsar som företrädde av kronprinsparet Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika. Detta skedde via en tidsenlig bekväm livsstil, en moderiktig habitus och satsningar på affärer som gynnade Fersens funktion som hovjägmästare.

Kläder, accessoarer och smycken är föremål som lätt förknippades med shoppingpraktiker redan under 1700-talet. Under andra hälften av seklet marknadsfördes sådana varor flitigt i pressen, i modeplanscher och via rekommendationer från nöjda kunder.²³ Att välja tyg, band, spetsar, knappar och annat tillbehör till dräkter som oftast måttsyddes av skräddare efter kundens beställning gav de mode- och materialmedvetna konsumenterna shoppingupplevelser där sinnen och taktill kunskap spelade stor roll.²⁴ Ett passande yttre med dyrbar dräkt och moderiktiga accessoarer hade stor betydelse för högadelns livsstil. Carl von Fersen och Charlotta Sparre visade upp sin framskjutna ställning i Stockholmsso-cieteten och vid kronprinsparets hov genom kläder i luxuöst utförande. Kvitton och räkenskaper visar inköp av sidensars, sammet och kamlott som de shoppade hos Stockholms handelshus och handelsmän.²⁵

Strävan efter ett ständsmässigt och bekvämt boende avspeglas i familjen Wachtmeister-von Fersens renoveringar av deras fastigheter på Blasieholmen i Stockholm och på 1750–1770-talen av deras herrgårdar på landet.²⁶ Carl von Fersen och Charlotta Sparre samt Anna Sofia von Fersen och Jacob von Lantingshausen bodde under 1748–1749 i samma stenhus vid Kungsträdgårdsgatan 2. Samtidigt lät Carl von Fersen reparera ett större hus vid Blasieholmstorg (nuvarande Utrikesministerhotellet) dit han flyttade med familjen först 1776.²⁷ Renoveringarna och ombyggnaden av huset på Blasieholmstorg 8 hade påbörjats

19 Hof Cassa Räkning hållen hos Grefwinan högwälborna Fru Eleonora Wachtmeister ifrån den 1 October 1747 till samma tid 1748. Hans von Fersens arkiv, vol. 75. Stafsundsarkivet, RA; Ilmakunnas 2012, s. 226–228.

20 Ilmakunnas 2015, s. 121–125.

21 Om Charlotta Sparres hovkarriär, se Ilmakunnas 2017.

22 Om betydelsen av sociala livet för högreståndskulturen i en bred bemärkelse under 1700-talet, se t.ex. Artukka 2021; Dyrmann 2021; Greig 2013; Hellsing 2013.

23 Se bidragen av Carolina Brown, Anna Knutsson och Pernilla Rasmussen i denna bok.

24 Dyer 2020; Dyer 2021; DeJean 2014; Smith 2012.

25 Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Martii Månad 1749, s. 83, kvitto 310. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

26 Ilmakunnas 2012, s. 251–298; Ilmakunnas 2014.

27 von Ajkay 1977, s. 43–44; Wrangel 1914, s. 66–67, 83–84, 88, 115.

Sittmöblerna under 1700-talet blev mer bekväma än tidigare utan att förlora i ståndsmässigt utförande. Denna fransktillverkade fåtölj har stoppade armstöd, sits och ryggstöd klädda i ett elegant sidentyg och möjliggjorde en avslappnad hållning i salongerna. Finlands Nationalmuseum, Helsingfors.

av Eleonora Wachtmeister redan 1746,²⁸ sannolikt för att huset skulle bli ett både representativt och bekvämt hem när familjens äldste son inom en snar framtid skulle gifta sig. Då var det mer passande att han bodde i ett eget hus i stället för att dela bostad och hushåll med sin ursprungsfamilj. Byggandet och inredningarna sysselsatte många Stockholmslantverkare, exempelvis byggmästaren Georg Fröman, murarmästaren Johan Franck, kakelugnsmakaren Petter Holm, glasmästaren Anders Wilhelm Bodenbergs, smederna N. Zetterström och Johan Hamm, järnkrämare Anders Petter Krus, snickarna Erick Lundfelt och Torbiörn Svensson Bäck, målarna Johan Christian Hopp och Fabritz samt stenhugaren Fristedt.²⁹ Tapetfabrikören Johan Hindrick Koch levererade nya tapeter till flera rum. Ett rum fick blåa papperstapeter och ett annat röda papperstapeter med röda dekorationer. Ytterligare inköp gjordes av tapeter i grön moaré, medan ett fjärde rum fick tapeter i grön lärft.³⁰ Moderiktiga och dyrbara blåvita kakelugnar placerades i de mer representativa rummen, medan

28 Gottfried Franck, Bygglovsritning 24 april 1746, Hennes Nåd, fru grefwinnan Ferssen på Plasieholm [sic] wid Stenbockska huset. Stadsbyggnadskontorets kartor och ritningar 1746:302. NS37, SE, Stockholms stadsarkiv; Wrangel 1914, s. 112; se även Ilmakunnas 2012, s. 274–276.

29 Hof Cassa Räkning hållen hos Grefwinnan högwälborna Fru Eleonora Wachtmeister i från den 1 October 1747 till samma tid 1748. ”Nya Stenhuset”, ”Grefwe Carl”, ”Dito”. Hans von Ferssens arkiv, vol. 75. Stafsundsarkivet, RA.

30 Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Maii Månad Åhr 1749, s. 111; kvitto 381. Hans von Ferssens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

betydligt billigare och mindre dekorerade gröna kakelugnar valdes till rum som mestadels användes av tjänstefolket.³¹ Majoriteten av rummen fick kakelugnar och stora fönster som var både moderiktiga och bidrog till en bekväm vardag genom jämn värme och goda ljuskällor.

Till den ståndsmässiga livsstilen och bekväma vardagen hörde även de nya möbler och inredningsartiklar som Carl von Fersen beställde från stockholmska hantverkare. Hit hör exempelvis en dyrbar pulpet och en tobakslåda, båda av valnöt och med ljusarmar i mässing, allt levererat av en L.F. Martin,³² eller ett silverskrin, en liten skål med lock och detaljer i silver på en tobakspipa som guldsmeden Hindrich Wittkopff tillverkade åt von Fersen före bröllopet i februari 1748, och som betalades i mars 1749. Tobaksrökande var uppenbarligen ett vardagsnöje för Fersen eftersom han regelbundet skaffade tobak för stora summor, exempelvis från handelsmännen Siwert & Habicht. Han hade därtill låtit tillverka föremål som pipor och tobaksskrin i dyrbara material.³³

På Wachtmeisterska hushållets räkning har det för Carl von Fersen och Charlotta Sparre köpts en myckenhet av delikatesser.³⁴ Sannolikt erbjöds dessa vid de storslagna fester som paret ordnade, antingen som vardagslyx eller som gåva. Även om källmaterialet förtiger detaljerna om hur dessa delikatesser intogs, berättar inköpen om intresse för livets njutningar och rika matkultur. Fersen och Sparre handlade franska viner och arrak, frukter och bär som aprikos, körsbär, hallon, apelsinskal och lingonmos. De köpte även karameller, biskvier, dragéer och olika geléer.³⁵

En betydande del av Carl von Fersens shoppingpraktiker förknippas med hans ämbete som hovjägmästare. Hovet betalade visserligen lön för de höga ämbetena, men i praktiken behövde varje adelsman och adelsdam investera egna medel för att göra en karriär vid hovet. Dessa villkor framkommer tydligt i Carl von Fersens konsumtionsvanor. Under räkenskapsåret 1748–1749 handlade det

31 Kvitto 202. Hans von Ferssens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

32 Förteckning uppå the till Cassan In och Utgångne Medel uti Decembr. Månad Åhr 1748, s. 41, kvitto 153, 154. Hans von Ferssens arkiv, vol. 75. Stafsundsarkivet, RA.

33 Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Martii Månad 1749, s. 78–79, 83, kvitto 288, 289, 310. Hans von Ferssens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

34 Räkenskapsboken anger det som Wachtmeisters utgift medan det framgår av kvittona att de var ämnade för paret von Fersen-Sparre.

35 Kvitto 247, 248, 261, 658, 659. Hans von Ferssens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

om exklusiva och lyxiga sadlar, munderingar och andra hästrelaterade accessoarer, vagnar men även utgifter som kan förknippas till olika evenemang som Fersen arrangerade i egenskap av hovjägmästare.

En exklusiv mundering beställdes till exempel från den tyske sadelmakaren J.G. Pfeffer till en kostnad av 210 daler kopparmynt. Sadelmakaren Jacobias Seidels räkningar uppgick sammanlagt till 445 daler kopparmynt, varav en löpte över tre foliosidor. Räkningen visar att sadlar, ridpiskor och andra persedlar både beställdes nya och reparerades. Vagnmakare Olof Lindman anlätades för att bygga en ny resvagn, medan reparationer för andra åkdon uppgick till nära 400 daler kopparmynt. Den tyske hovslagaren George Saur fakturerade 500 daler kopparmynt för beslag till en ny vagn. Därtill finns det i räkenskaperna tullutgifter för en häst med tillhörande foder, tullavgifter för tolv laster hö och arton tunnor havre, kostpengar för jägaren Andreas Bretter, dito för en stalldräng och en hushållerska.³⁶ På 1700-talet var hästen en viktig symbol för makt och status, och kunskaper i ridkonst och hästhållning var åtråvärda. Ryttaren höjde sig från sin omgivning både konkret och symboliskt: en med adelsvapen dekorerad vagn dragen av ståtliga hästar med praktfull mundering representerade den resandes status, smak och ställning.³⁷

Carl von Fersen kvitterade även ut stora kontanta summor som räkenskaperna inte preciserar. I princip fick han 1 500 daler kopparmynt per kvartal för sina löpande utgifter, men flera andra gånger kvitterade han ut ytterligare 1 500 daler på vintern och våren 1749 från Fersenska kontoret. I maj och juni 1749 får han ut 3 000 respektive 2 000 daler kopparmynt. Dessutom utbetalades det i juni 1749 från Fersenska kontoret via Carl von Fersen 1 684 daler kopparmynt till Fersens svåger Jacob Albrecht von Lantingshausen. I augusti inlöstes fyra pantsedlar på sammanlagt nästan 2 200 daler kopparmynt. I slutet av räkenskapsåret 1749 var Carl von Fersen skyldig 4 000 daler kopparmynt till Kontoret.³⁸ Åtminstone en

36 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Grefwe Carl”, ”Dito”; Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Martii Månad 1749, s. 86; Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Junii Månad 1749, s. 136–137; Förteckning uppå Cassans Inkomst och utgift uti Julii Månad Åhr 1749, s. 154, kvitto 317, 476–479, 516. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

37 Se Roche 2011.

38 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Grefwe Carl”, ”Dito”. Hans von Fersens arkiv, vol. 77.

del av de kontanta summorna utbetalades uppenbarligen till Carl von Fersens fru Charlotta Sparre.³⁹ Källorna röjer inte hur dessa stora summor användes, men det var allt annat än ovanligt att adelsmän kvitterade ut kontanta medel som sällan lämnade spår i räkenskaper. Dessa användes ofta för politiska aktiviteter, mutor, välgörenhet, traktering och spel.⁴⁰ I Carl von Fersens fall är den mest sannolika förklaringen hans och hans frus sociala satsningar vid hovet. Fersens ämbete och möjliga befordran gynnades av att han utnyttjade egna medel för att organisera exempelvis jaktfärder för hovets räkning.

Sammanfattningsvis framgår det av dessa icke-specifierade summor samt av kvitton och verifikat i räkenskapsböckerna att Carl von Fersen var en shoppare som lade ut stora summor för egna nöjen och tidsfördriv och för att unna sin unga fru luxuösa ting och ett bekvämt och moderiktigt boende. Via sin befattning som hovjägmästare kom dessa utgifter även andra till del. Bokföring kan genom sitt format och på grund av hushållsstrukturer dölja den som gjort aktiva val gällande specifika inköp, vilket har diskuterats tidigare av bland andra Jon Stobart och Amanda Vickery, samt även av Göran Ulväng och Gudrun Andersson i denna antologi. Bland annat har tidigare forskning framhållit att det är svårt att avgöra vilka val som gjordes av män respektive kvinnor.⁴¹ Detta är även fallet för makarna Carl von Fersen och Charlotta Sparre under 1749. Hushållsstrukturen innebar som regel att gifta makar sågs som en ekonomisk enhet och därav räknades Sparres shopping in under makens utgifter. I Fersens och Sparres fall är det kanske mindre relevant vem av dem som köpte vad. För genom sin gemensamma konsumtion skapade de ett bekvämt och ståndsmässigt liv. De materiella och kulturella satsningarna på Fersens hovkarriär kom dem båda till del. Gammal lyx – strävan att genom ostentativa konsumtionsval manifestera sin sociala status – kombinerades hos paret med ett begär för en bekväm livsstil som väsentligen skapades i hem och inredning.⁴²

Stafsundsarkivet, RA.

39 Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Junii Månad 1749, s. 132. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

40 Ilmakunnas 2012, s. 149–150, 199.

41 Stobart 2015; Vickery 2009; Vickery 1998.

42 Jfr Blondé & De Laet 2017; Brown 2020; Stobart 2021.

Axel von Fersen – en ogift officers shoppingpraktiker

På våren 1749 återvände Axel von Fersen till Sverige efter en framgångsrik officerskarriär i Frankrikes tjänst.⁴³ Hans shoppingvanor vid mitten av 1700-talet präglades av hans ogifta tillstånd, flytten tillbaka till Sverige efter mer ett decennium i Frankrike och hans personliga preferenser. Exempelvis behövde hans rum i familjens hus på Blasieholmen renoveras,⁴⁴ sannolikt för att motsvara den moderiktiga bekvämlighet han bör ha vant sig vid utomlands. För adelsofficrarare var sällskapslivet en oundgänglig del av karriären, och Fersen hade åtskilliga möjligheter att betrakta hur nya idéer om bekvämlighet formade boendet såväl i garnisonsstäder som i herrgårdar och mindre städer samt i Paris.

Från firman Frans Carré & compagnie köpte Axel von Fersen i juni 1749 ett exklusivt blått kläde, blått sidensarge och kamlott sammanlagt uppgående till en summa om 208 daler kopparmynt. Vid samma tid köpte han tillbehör till en dräkt från handelsmannen Johan Henning på 42 daler kopparmynt. En O. Fernmark anlätades som skraddare, som även senare skulle arbeta för Fersen och hans familj. Fernmark tillverkade två nya dräkter till greven och ändrade en gammal svart dräkt. Som arbetslön för de tre klädesplaggen samt tillbehör i form av knappar, band och tyger debiterade Fernmark 116 daler kopparmynt.⁴⁵ Därtill köpte Fersen en hermelinprydd Lappmudd – en päls av renskinn – för 288 daler kopparmynt från pälshandlaren Reinhold Johan Möller.⁴⁶ Dessa exempel visar ett bekant faktum, nämligen att material och stoff som tyg, knappar, band, galoner, paljetter och andra prydnader utan undantag var dyrare än en skicklig hanverkarmästares arbetslön.⁴⁷ Serena Dyer och Kate Smiths forskning om shoppingens taktila dimensioner och behovet av kunder för läskunnighet

43 Ilmakunnas 2012, s. 92, 94; se även Wolff 2005, s. 149–180.

44 Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Martii Månad 1749, s. 84; kvitto 312. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

45 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Grefwe Axel”; Förteckning uppå Cassans Inkomst och utgift uti Junii Månad 1749, s. 128, 135; kvitto 441, 442, 465. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

46 Förteckning uppå Cassans Inkomst och utgift uti Junii Månad 1749, s. 131; kvitto 451. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

47 Jfr Ilmakunnas 2012, s. 240–241; se även Rasmussen 2015 och Rasmussen 2010.

av material, snitt och hantverk handlar om kvinnor,⁴⁸ men samma kunskaper behövde även män på 1700-talet. För att välja exklusiva tyger som sidensars eller kamlott i blått eller karmosin, band, knappar och hermelin för dekoration av en päls visar klädernas och utseendets betydelse för en adelsmans ställning. Efter en lång tid utomlands ville Axel von Fersen förmodligen visa sin raffinerade smak och status i Stockholms societeten via eleganta och moderiktiga kläder.

För Fersens lakej Gustaf Haag införskaffades nya kläder, hatt och strumpor. Lakejens dyrbara och rikt dekorerade livré levererades av handelsmannen Frans Carré & compagnie till en summa av 146 daler kopparmynt. Sammanlagt kostade lakejens nya klädsel över 170 daler kopparmynt, mer än dubbelt så mycket som en lakejs årslön i det Wachtmeisterska hushållet.⁴⁹ Propert klädda betjänare, i synnerhet i exklusiva livréer, agerade som vandrande statussymboler utöver deras praktiska funktion och arbetsuppgifter, som exempelvis att utföra shoppinguppdrag.

Räkenskaperna vittnar om att Axel von Fersen hade tillbringat en längre tid utomlands och att han var ogift utan synliga planer att ingå äktenskap. Hans privata konsumtion handlade mest om kläder för honom och hans personliga tjänstefolk.

48 Dyer 2020; Dyer 2021; Smith 2012.

49 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Grefwe Axel”; Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Maii Månad Åhr 1749, s. 121; Förteckning uppå Cassans Inkomst och utgift uti Junii Månad 1749, s. 127, 139; kvitto 421, 431. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

Rikt broderade västar med blomsterornament var en väsentlig del av mäns tredelade kostym under hela 1700-talet. Denna väst av sidentyg, broderad med silkes- och metalltråd och bakstycke i linne är sannolikt av brittiskt ursprung från mitten av 1700-talet. The Metropolitan Museum of Art, New York.

De flesta räkningarna handlade om utgifter som hade uppkommit relativt nyligen. Det var förvisso inte ovanligt att hantverkare skickade sina räkningar till adelsmän och adelskvinnor efter flera månader eller år, men den räkning som sadelmakare Seidel fakturerade till Axel von Fersen i maj 1749 hade varit obetald ovanligt länge, sedan november 1743.⁵⁰ Utgiften hade Fersen haft i samband med sin vistelse i Sverige för att delta i hattarnas krig 1742–1743. På våren 1743 tjänstgjorde han som korpral vid Livdrabantkåren och återvände sedan till sitt regemente i Frankrike.⁵¹

Lejonparten av Axel von Fersens utgifter bestod av växlar och skuldsedlar som han använde för att få kontanta medel på kontinenten och på vägen till Sverige från Frankrike, exempelvis i Hamburg hos ”Residenten” König via handelshuset Grill. Av de 12 414 daler kopparmynt som bokfördes under honom utgjorde 11 000 daler kopparmynt växlar eller kontanter, oftast via Jacob Albrect von Lantingshausens – Fersens blivande svägers – nätverk.⁵² Detta medför att Axel von Fersens shoppingvanor förblir ogenomskinliga för oss och försvårar utforskandet av den ogifte adelsmannens konsumtion. Likväl visar transaktionerna hur en högrankad officerare organiserade sitt liv och sin sysselsättning på kontinenten. Det blir också uppenbart att en militär karriär innebar betydliga ekonomiska insatser.

Anna Sofia von Fersen – den modesta konsumenten

Anna Sofia von Fersens köpvanor var representativa för en adelskvinnas vardagliga konsumtion i mitten av 1700-talet. Hon köpte tyger och accessoarer som band, handskar och skor. Jämfört med de stora summor som hennes båda bröder och svägerska Charlotta Sparre använde under 1748 och 1749 framstår hennes konsumtion som mycket anspråkslös. I december 1748 gifte Anna Sofia von Fersen sig med sin kusin, tillika broder Axels nära vän, Jacob Albrect von Lantingshausen. Detta syns dock inte alls lika tydligt i räkenskaperna som den äldre brodern Carls giftermål och bröllop tidigare samma år. För henne be-

ställdes dyrbara tyger och band samt smycken, men däremot ingen omfattande brudutstyrsel i form av en *trousseau* – ett linneförråd och toilettartiklar i silver – från Stockholms ansedda juvelerare, guldsmeder eller linnevävare.⁵³

Att syskonen i familjen hade olika ställning beroende på sin plats i familjen, likasom söner och döttrars skilda lott, är påfallande då Anna Sofia von Fersens konsumtion och penninganvändning ställs mot hennes två bröders. För Anna Sofia och hennes mans blivande boende gjordes renoveringar och ommöbleringar i en betydligt mindre skala än för den äldre brodern och hans fästmö. Eftersom Jacob Albrect von Lantingshausens räkenskaper inte har bevarats är det svårt att uppskatta parets tillgångar. Enligt bokföringen ingick de i Fersens mors hushåll, men Lantingshausen hade stora inkomster via en pension som aldrig bokfördes i den för övrigt dubbelt förda bokföring som täcker både inkomster och utgifter.⁵⁴ Även gränserna mellan en kvinnas familjetillhörighet framstår enligt räkenskapsmaterialet som oklara. Att en kvinna flyttade från sin faders hushåll till sin äkta mans hushåll när hon ingick äktenskap är en normativ skillnad som inte nödvändigtvis motsvarar praktiken. Medan Carl von Fersens fru Charlotta Sparre hörde till Fersens hushåll sedan vigseln, blev Anna Sofia von Fersens man Jacob Albrect von Lantingshausen endast delvis en medlem av det Fersenska hushållet efter giftermålet. Hans inkomster räknades inte i bokslutet på samma sätt som sina svägrars. Möjligtvis räknades han redan tidigare som medlem i Eleonora Wachtmeisters hushåll; källorna är inte entydiga på den punkten. Även Anna Sofias make hade ett eget konto medan Carls frus inköp som nämnts ovan bokfördes som hans utgifter. Av räkenskaperna att döma var gränserna mellan gift och ogift stånd flytande, och förlovningen gav skäl nog att inkludera Lantingshausen i familjen Wachtmeister-von Fersens ekonomiska angelägenheter.

Under 1749 handlade Anna Sofia von Fersen mest kläder och accessoarer. Bland hennes utgifter fanns även konsertbiljetter. De handpenningar hon lyfte mellan oktober och december 1748, men inte senare under räkenskapsåret, kunde hon naturligtvis använda efter eget skön. Handpenningen brukade uppgå till sex daler kopparmynt för Anna Sofias del, vilket kan jämföras med de kontanta summor à 1 500 daler kopparmynt som Carl von Fersen kvartalsvis lyfte från Fersenska kontoret.⁵⁵

50 Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Maii Månad Åhr 1749, s. 122; kvitto 423. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

51 Jägerskiöld 1956, s. 689.

52 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Grefwe Axel”; Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Maii Månad Åhr 1749, s. 113; kvitto 394. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

53 Ilmakunnas 2012, s. 223–234.

54 Ilmakunnas 2012, s. 95; Wolff 2005, s. 278.

55 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Grefwe Carl”, ”Dito”, ”Fröken”. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

Under perioden från oktober 1748 till september 1749 shoppade Anna Sofia von Fersen hos handelsmännen Geist, Reinke och Matheus, guldsmeden Sikman och juveleraren Almgren. För sömnadsarbeten anlätades skräddaren Hammar, flera par handskar köptes från Madame Anna Knigge. I november och december 1748 skaffade Fersen 9½ alnar svart sammet från handelsman Reinke, 11¾ alnar vit satäng och diverse band från handelsman Geist, hisnande 240 alnar vita kantiljer (en vriden guld- eller silvertråd) från Cristian Fronick och 44 alnar röda kantiljer från Michael Brus, fem par vita handskar från Anna Knigge samt fem par skor och ett par tofflor. Därtill kom 19½ aln taft, över 50 alnar smalare och bredare taftband i rött och vitt samt ett par spetsmanschetter.⁵⁶ Den vita satängen och de vita kantiljerna användes högst sannolikt till Anna Sofia von Fersens brudklänning. På 1700-talet var brudklänningen en moderiktig dräkt som bruden använde till fest och högtid. En praktfull vit klänning, en så kallad *robe*, var vanlig redan vid mitten av seklet för brudar i de högre samhällsskikten.⁵⁷

Räkenskapsmaterialet visar som sagt hur gränserna mellan gift och ogift stånd var flytande och att äktenskapet inte nödvändigtvis syntes särskilt tydligt i shoppingpraktiker och konsumtionsval. Anna Sofia von Fersen representerar inte den både i samtiden och senare utbredda stereotypen om en konsumerande kvinna som inte förmådde behärska sina begär utan shoppade ivrigt, nästan i omoraliska proportioner.⁵⁸ I stället kan hennes shopping, liksom brödernas och svägerskans, läsas som materiell kunskap som förutsatte ingående insikter om tyger, spetsar, band och tråd som adelsdamer lät sy till modedräkter eller använde för broderier som de utförde själv.⁵⁹

En räkning på 1 053 daler kopparmynt från juveleraren Andreas Almgren exemplifierar hur intrikata familjeförhållandena kunde vara inom en familj. Räkningen som i balansräkningen fördes under Carl von Fersens namn är riktad

56 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Fröken”; Förteckning uppå the till Cassan In: och Utgågne Medel uti Novemb: månad Åhr 1748, s. 18, 22, 23, 28; Förteckning uppå the til Cassan och Utgångne Medel uti Decembr månad Åhr 1748, s. 36, 38; kvitto 70, 90, 94, 111, 133, 228. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

57 Pyllkkänen 1982, s. 359–364.

58 Se t.ex. Styles & Vickery 2006; Kowalewski-Wallace 1996.

59 Jfr Dyer 2020; Dyer 2021.

till ”Högwälboren Grefwinnan Ferssen”. Under räkenskapsåret 1749 kunde detta innebära Eleonora Wachtmeister, Anna Sofia von Fersen eller Charlotta Sparre eftersom alla tre bar titeln grevinnan von Fersen. Fakturan gäller dock arbete utfört under 1746 och 1747, då Charlotta Sparre ännu inte var gift med Carl von Fersen. Eftersom han kurtiserade henne redan då vet vi inte med säkerhet vem som använde guldringen med en stor rosendiamant, de dyrbara girandolerna (örhängena) med briljantslipade diamanter från Hamburg och ett specialutformat etui att förvara dem i. Smyckena kunde möjligen ha beställts och burits av Eleonora Wachtmeister, men det kan också ha varit så att diamantringen eller girandolerna gavs som gåva till Carl von Fersens tilltänkta Charlotta Sparre. Däremot är det mindre sannolikt att de dyrbara och moderiktiga smyckena skulle ha varit ägnade för dottern Anna Sofia. Det står nämligen också utskrivet i fakturan att ett sigill av guld till ett värde av 72 daler kopparmynt tillverkades åt fröken, det vill säga till henne.⁶⁰

Av räkenskaperna att döma fanns det i familjen Wachtmeister-von Fersen tydliga skillnader mellan medlemmarnas shoppingvanor. Familjens vuxna dotter verkar inte ha konsumerat överdådigt. Delvis kan olikheterna bero på kön – att i synnerhet äldste son med fru kunde använda

60 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Grefwe Carl”; Förteckning uppå Cassans Inkomst och utgift uti Julii Månad Åhr 1749, s. 146; kvitto 502. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

Starka färger var populära vid mitten av 1700-talet. En vaddstickad och broderad kjol var både dekorativ och varm. Denna dräkt i silke från 1765 är fodrad med linne och har använts av en högre ståndsbrud som så kallad annandagsklänning, det vill säga på festen dagen efter vigseln. Finlands Nationalmuseum, Helsingfors.

pengar frikostigt – men lika mycket kan det ha berott på personliga preferenser, olika kynne bland syskonen och olika ambitioner. För Anna Sofia von Fersen, en förmögen högadlig kvinna som hade alla shoppingmöjligheter som Stockholm kunde erbjuda, uppvisade ändå en modest konsumtionsstil under det år hon ingick äktenskap och hennes mor gick bort. I förhållande till Anna Sofias konsumtionsvanor både som ogift och gift avviker inte 1749 från hennes konsumtionsmönster. Hon var i dessa mycket mer anspråkslös än sina bröder eller svägerskor.⁶¹

Eleonora Wachtmeister – grevinnans shopping inför döden

Grevinnan Eleonora Wachtmeister dog den 23 december 1748. Den 64-åriga grevinnans krämpor orsakade betydande läkar- och apoteksutgifter under hennes sista tid i livet. Arkiatern, det vill säga livmedikusen, Rosens arvode var 600 daler kopparmynt medan livmedikus Becks och fältskärens Ribes arvoden var 300 daler kopparmynt respektive, assessor Bökmans arvode var 400, assessor Strandbergs 200 och fältskären Schutzers 200 daler kopparmynt. Alla dessa arvoden betalades i juni 1749, ett halvår efter grevinnans sjukdom och bortgång.⁶²

Bristen på dokumentation och det faktum att många inköp kvitterades av handelsmän, hantverkare och leverantörer långt efter det att själva shoppingen ägt rum, gör att vi inte vet hur länge Eleonora Wachtmeister var sjuk eller när hon hade lagt ut pengar för de exklusiva kläder som framkommer i räkenskapsmaterialet. En del av grevinnan Wachtmeisters shopping fakturerades först i mars 1749, flera månader efter hennes död. Likaså gällde några av fakturorna varor som hon hade köpt flera år tidigare. Hennes shoppingpraktiker kan endast anas från räkenskapsboken för året 1749, men det är uppenbart att hon skaffade dyrbara och väl valda saker. Hennes materiella kunskaper kunde användas både för att skapa och tillverka själv, men också för att ge instruktioner till hantverkare för att de skulle förverkliga efter hennes design.⁶³ Under grevinnans egen konsumtion antecknades tyger, band och andra tillbehör för dräkter samt skräddares arbetslön. De sista fakturorna är daterade i mars 1749, då så gott som alla handlare och hantverkare i Stockholm san-

nolikt var medvetna om hennes bortgång flera månader tidigare. Wachtmeister handlade två alnar grönt bast, 29 alnar gredelinfärgat *gros de Tours*-tyg för 261 daler kopparmynt från en fransk grossist, sidentyger värda 541 daler kopparmynt, fem och en halv aln randig kammarduk, en fin, batistliknande vävnad, värd 89 daler kopparmynt, en och en halv alnar nättelduk, fyra alnar vitt taftband, en ny styvkjol, två saffianskinn samt silkesvadd. Medan tyger och andra material kostade 963,92 daler kopparmynt var skräddaren Hammars arbetslön blott 56 daler kopparmynt.⁶⁴

Historiker som har studerat materiell kultur, mode och kläder har betonat att 1700-talets konsumenter behövde kunskap om material och arbetspraktiker och att de bör betraktas både som konsumenter och som producenter eller skapare. Färdigheter i sömnad och kännedom om tekniker och material gav i synnerhet kvinnliga konsumenter en läskunnighet i fråga om material som de behövde då de själva tillverkade klädesplagg eller accessoarer eller gjorde beställningar hos skräddare och sömmerskor.⁶⁵ Dessa taktila kunskaper om material behövde kvinnor (och givetvis även män) då de shoppade, valde, bläddrade och rörde vid ting för att förstå deras egenskaper.⁶⁶ Så-

Rokokotyger var färggranna och rikt mönstrade med blommor eller girlander. Bilden visar textilprover ur professor Anders Berchs läromedel *Theatrum oeconomico-mechanicum* från ca 1731, som bland annat förevisade svensktillverkade tyger för studenter vid Uppsala universitet. Foto Mats Landin, Nordiska museet.

61 Se Ilmakunnas 2012, s. 238–245.

62 Cassa Räkning hållen uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1749 til samma tid 1750. "Medicamenter". Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

63 Jfr Dyer 2014, Dyer 2021 samt Dyer & Wigston Smith 2020.

64 Cassa Räkning hållen uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1749 til samma tid 1750. "Hennes Nåd"; Förteckning uppå the till Cassan In- och Uthängne Medel uti October Månad Åhr 1748, s. 6, 9, s. 122; kvitto 36, 424. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

65 Dyer 2020, s. 99–116; Dyer 2021; Rasmussen 2015.

66 Dyer 2020; Smith 2012.

dan kunskap och materiell läskunnighet behövde Eleonora Wachtmeister då hon hos handelsmän valde ut tyger och band, eller då handelsmän kom till hennes hus för att förevisa sina varor till försäljning, eller när hon lät skraddaren Hammar sy henne kläder av de mest dyrbara tyger. Av nättelduk och ett annat tyg som beskrevs i räkenskaper som batistliknande, syddes sannolikt skjortor, handdukar och annat linne och det är högst sannolikt att detta arbete gjordes av kvinnor anställda i det Wachtmeisterska hushållet.

De största utgifterna under detta år var emellertid grevinnan Wachtmeisters begravningskostnader, som sammanlagt uppgick till en kostnad av 2 993 daler kopparmynt, som betalades mellan 23 december 1748 – hennes dödsdag – och 31 september 1749. Dit hörde likkistan med beslag samt svart kläde som hade inhandlats den 24 december 1748 från handelsmannen C. Dahlman, spån inne i kistan, holländsk lärft för liksvepningen, svart kläde till Riddarholmens kyrka där begravningen ägde rum, sorgpapper för att meddela grevinnans dödsfall brevledes. En kostnad var svarta strumpor och vita handskar för nio lakejer och en kusk som hade hyrts in från andra adelsfamiljer enkom för processionsvagnen under begravningen. Därtill tillkom vita vaxljus, hyrda lampetter och små bord för att sätta ljushållare på i och utanför graven, klockringning i Stockholms kyrkor, allmosor till fattiga, saffranskringlor som serverades vid begravningen, författandet av epitafiet samt arvoden för gardesvakter, klockare, personal i begravningskapellet och klere-siet. I Eleonora Wachtmeisters likprocession deltog förutom familj, släkt och andra personer med hög rang även åtta underofficerare och 32 korpraler från gardet.⁶⁷

Begravningar var ännu vid mitten av 1700-talet manifestationer av makt samt den avlidnas samhälleliga position och släktband. För arrangemang av en lit de parade, likprocession och begravning användes stora summor och en

mångfald av varor och tjänster.⁶⁸ Källorna röjer inte om grevinnan Wachtmeister efter döden lades på lit de parade. Det är troligt att familjen följde den sedvänjan eftersom de ordnade en pampig likprocession som synliggjorde ättens status via ceremonin och tillhörande materiella uttryck som svart klädsel bland deltagarna, allmosor till fattiga och klockringning i stadens kyrkor.

Shoppingpraktiker hos tjänstefolket – Margaretha Wiedermeyer

En stor del av vardagens konsumtion i den avlidna Eleonora Wachtmeisters hushåll – som alltså i dessa räkenskaper kallades Fersenska sterbhuset – gjordes av den ogifta jungfru Margaretha (Greta) Wiedermeyer. Greta Wiedermeyer hade arbetat i familjen sedan 1710-talet och nått en position som förtrogen tjänarinna i det grevliga hushållet. Hon fungerade som arbetsledare och hushållerska. Hennes årslön var avsevärt högre än de andra tjänarinnornas och hon hade betydande makt över hushållets vardagliga konsumtionsmönster och praktiker. Wiedermeyer kvitterade betydande summor, över 100 till 150 daler kopparmynt i kontanta medel varje månad för att använda till löpande kostnader i hushållet eller till uppköp som hon gjorde å Eleonora Wachtmeisters och Anna Sofia von Fersens vägnar.⁶⁹ De enda tjänare i hushållet som hade lika stort utrymme att agera och hantera kontanta medel var bokhållaren J.C. Brostedt och kamreren Lars Pagander. Men de var män, arbetade i Fersenska kontoret och deltog inte i det dagliga hushållsarbetet. Pagander och Brostedt hade stor makt över finanserna i form av förvaltningen av gård och gods samt manufakturer och järnbruk som familjen ägde. De betalade hantverkare och leverantörer som antingen drev sina fordringar omgående efter utgjort arbete eller varor, eller enligt krediter som hade samlats under en längre period, ibland under flera år.

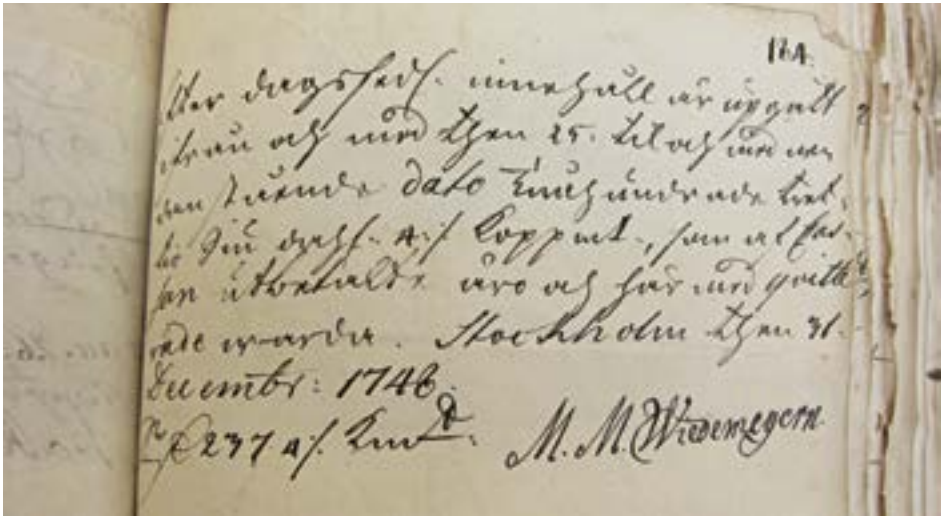
Greta Wiedermeyer hade en ställning där hon antingen själv kunde välja exempelvis varifrån och hurdana matvaror som köptes för hushållets räkning, eller skickade en jungfru eller en piga ut att handla. Därtill shoppade Wiedermeyer trofast lyxföremål och vardagliga bruksartiklar åt familjens grevinnor i stadens

67 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Begravningsomkostnaden”; Förteckning uppå the til Cassan In och Utgångne Medel uti Decembr Månad Åhr 1748. s. 41–48; Förteckning uppå the til Cassan In- och Utgångne Medel uti Januar: Månad Åhr 1749, s. 52–55, 57; Förteckning uppå the till Cassan In och Utgångne Medel uti Febr: Månad Åhr 1749, s. 72; Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Martii Månad 1749, s. 86; Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti April Månad 1749, s. 93; Förteckning uppå Cassans Inkomst och utgift uti Julii Månad Åhr 1749, s. 151; Förteckning uppå Cassans Inkomst och utgift uti Septembr Månad 1749, s. 185; kvitto 156, 157, 158, 160, 168, 174–177, 180, 182, 185, 189, 191, 198, 200, 205, 210, 219, 221, 316, 330, 524, 657. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

68 Ilmakunnas 2012, s. 189–197; se även Lönnqvist 2013.

69 Tex. Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti April Månad 1749; se kvitto 184, 199, 206, 218, 230½, 237, 246, 264, 274, 280, 287, 298, 324, 333, 340, 355. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

En jungfru betecknade en tjänstekvinna med kvalificerade arbetsuppgifter i ett hushåll. Jungfru Margareta Wiedermeyer var både läs- och skrivkunnig och ansvarade för att det Fersenska hushållets organisation löpte smidigt, bland annat genom att utföra shoppingärenden på daglig basis. Riksarkivet, Stockholm.

bodar. Positionen som trotjänarinna syns även i den årliga livräntan på 600 daler kopparmynt som Eleonora Wachmeister testamenterade åt henne.⁷⁰ Mycket av det som ovan beskrivs om familjen Wachtmeister-von Fersens konsumtionsmönster förvaltades sannolikt av Wiedermeyer i hennes egenskap av kvinnlig tjänarinna med störst ansvar och självständighet. Även om hon beskrivs i källmaterialet som jungfru – i familjen var även fyra andra jungfrur anställda – var hennes position i praktiken en hushållerskas. Eftersom kocken Eric Enbeck inte i räkenskapsmaterialet syns ha lyft kontanta medel från kontorets kassa för att betala dagliga utgifter var det sannolikt just Greta Wiedermeyer som ansvarade för hushållets dagliga uppköp, eventuellt i samråd med kocken som ansvarade för matförsörjningen.⁷¹ Wiedermeyer hade således tillgångar till kontanta medel och tillit från familjens medlemmar vilket gav henne handlingsutrymme och aktörskap som konsument i hushållets vardag.

70 Arvskifteshandlingar efter Eleonora Wachtmeister. Hans von Fersens arkiv vol. 52. Stafsundsarkivet, RA; om Greta Wiedermeyers position och arbete i familjen von Fersen, se Ilmakunnas 2012, s. 302–303, 318–319.
71 Hof Cassa Räkning hållen hos Grefwinnan högwälborna Fru Eleonora Wachtmeister ifrån den 1 October 1747 till samma tid 1748. ”Löningar”. Hans von Fersens arkiv, vol. 75. Stafsundsarkivet, RA.

Ett adligt hushåll som konsument

Förutom de inköp som kan hänföras till enskilda personer i det Fersenska hushållet finns en stor andel utgifter som kan antas ha varit gemensamma. Eftersom ett adelshushåll var en kollektiv enhet liksom hushåll var i alla sociala skikt,⁷² belyser ett hushållsperspektiv adelns konsumtionsvanor ur ett bredare perspektiv än en individs konsumtion. Under räkenskapsåret 1749 uppgick sådana hushållsutgifter till 15 319 daler kopparmynt. Dit räknades det som gick till ”hofhållningen”, alltså den vardagliga konsumtionen.⁷³ Därtill kom inköp av ved och kol (357 dl km), nya dräkter för lakejer (156 dl km), postavgifter (279 dl km), brandvaktens avgift (138 dl km), hö och havre samt andra utgifter för stallet (1 059 dl km) och ”Uppköpte Persedlar” (229 dl km), exempelvis en spinnrock, åtta mjölkbunkar, en kaffekvarn och en kaffebrännare samt femtio flaskor och femtio korkar. Den vardagliga konsumtionens andel var elva procent av familjens årliga utgifter. Hela hushållets konsumtion, i proportion till inköp för enskilda medlemmar av familjen von Fersen-Wachtmeisters räkning, är anspråkslös, i synnerhet i jämförelse med utgifter orsakade av Eleonora Wachtmeisters två söner. Lönerna för anställda kan relatera till kostnadernas andel. Kamreren Lars Pagander och bokhållaren J.C. Brostedt hade de högsta årslönerna (1 800 respektive 441 dl km) medan huspigan Maria Mörcks årslön (25 dl km 28 öre) var den lägsta. Sammanlagt betalades 3 673 daler kopparmynt – lite över två procent av årliga utgifter – som löner åt de tjugotvå anställda hos Eleonora Wachtmeister.⁷⁴ Manliga betjänter hade i regel högre löner än kvinnor, och skickliga och mer erfarna tjänare eller tjänarinnor hade högre lön än yngre och mindre erfarna.⁷⁵

För matlagning åt det gemensamma hushållet inhandlades vinättika, bomolja, salt, socker och kaffeböner. Även vita vaxljus och såpa samt kökspapper köptes in. De dyrare vaxljusen användes i större utsträckning än de billigare talgljusen som inhandlades vid ett enstaka tillfälle. Sannolikt tillverkades majoriteten av de talgljus som användes i hushållet också där, medan vita vaxljus av hög kvalitet köptes. Bland matvarorna inhandlades ofta fisk: färska och torkade gäddor, torsk, sill,

72 Jfr Eibach & Lanzinger 2020.
73 Ordvalet berättar om storleken av Eleonora Wachtmeisters hushåll samt den ställningen det hade som ett högadligt hushåll dit hörande stora tjänarstaben och furstliga livsstilen. Se SAOB, ’Hovhållning’.
74 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.
75 Ilmakunnas 2012, 303; jfr Humphries & Weisdorf 2015.

Hushållet von Fersen-Wachtmeister handlade ofta moderiktiga drycker som te och kaffe. Tedosa i fajans med en nordstjärndekoration, tillverkad av Rörstrand på 1740–1750-talet. Finlands Nationalmuseum, Helsingfors.

strömming, stockfisk och saltad lax. Även ostron, som handlades sextio eller hundra stycken på en gång, konsumerades regelbundet. Däremot köpte man sällan kött. Det finns en anteckning om färskt oxkött från mars 1749, och två andra gånger under året handlades färskt kött i juli och i augusti. En stor del av köttet som konsumerades i familjen von Fersen fraktades till Stockholm från familjens herrgårdar, vilket gör köttet osynligare än fisken i räkenskaperna. Samma sak gäller exempelvis mjöl, som köptes endast en gång under året då kocken hade akut behov för det. I övrigt försörjde gårdarna hushållet i staden med dylika varor. Även engelsk ost, holländsk ost, engelsk malt, kringlor och sockerkonfekt köptes in. Svagdricka, dubbelöl och brännvin hörde till drycker som flitigt köptes för hushållets behov. Ärtor, bönor och kryddor inhandlades från flera kryddkrämare i Stockholm.⁷⁶

Även om det fanns en liten köksträdgård i kvarteret på Blasieholmen där Eleonora Wachtmeisters hus låg är det osannolikt att den skulle ha räckt för att tillgodose hela behovet hos det grevliga hushållet.⁷⁷ För ett högreståndshushåll i 1700-talets Stockholm var herrgårdar utanför huvudstaden med trädgårdar, köksträdgårdar och kreatur betydelsefulla för tillgången på färska matvaror. Detta märks även i detta fall. Familjen ägde flera stora herrgårdar inom ett par dagsfärder till sjöss från Stockholm, vilket betydde att gårdarna behändigt kunde leverera färska matvaror till hushållet i staden. Olika tull- och accisavgifter eller skjuts- och fraktpenningar betalades 157 gånger under räkenskapsåret 1749,⁷⁸ i genomsnitt cirka tretton gånger per månad eller varannan till var tredje dag. Från herrgårdarna Granhammar, Mälsåker och Steninge fraktade man bland annat ägg, smör, mjöl, rågbröd och grönsaker till hushållet i Stockholm.⁷⁹

Det som handlades från Stockholms torg, bodar och handelshus skildrar vardagens bekvämligheter, lyx och behovsstyrda varor för ett adelshushåll. Många varor som behövdes i stora mängder och mer sällan, exempelvis flera dussin öl- och vinglas, föredrog man uppenbarligen att hyra i stället för att äga själv.⁸⁰

76 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749; kvitto 251, 542. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

77 Se von Ajkay 1977, 45; Ilmakunnas 2014, 14–15.

78 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

79 Se t.ex. Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Martii Månad 1749. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

80 Tex. Förteckning uppå Cassans Inkomst och utgift uti Junii Månad 1749, s. 127; kvitto 435. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

Konsumtionen för Eleonora Wachtmeisters hushålls räkning inkluderade även de utgifter som rörde förbättringar av värmekomforten i Soopska fattighuset. Det låg på samma tomt på Blasieholmen som det stenhus där familjen bodde och kontoret som förvaltade dess egendomar. Fattighuset hade grundats i början av 1730-talet av Wachtmeisters svärmor, friherrinnan Anna Maria Soop, som pension för äldre kvinnor som hade varit i familjens tjänst. Enligt dåtidens samhälleliga ideal skulle adeln, som förväntades ha stora tillgångar, stötta mindre lyckligt lottade. I de årliga utgifterna i Wachtmeisters hushåll ingick engångsallmosor och subventioner med löpande betalning. Ur grevinnans kassa betalades 1749 exempelvis allmosor till fattiga hustrur, en fattig student, en fattig major, en fattig bokhållare och flera gånger åt ”Turkiska fångar”. De största donationerna gick till fattighuset i familjens hemförsamling St. Jacob samt till Soopska fattighuset. I november 1748 begåvades Soopska fattighuset med en grön kakelugn, tillverkad av den stockholmske kakelugnsmästaren Petter Holm. Därtill reparerade han kakelugnar i tjänstefolkets kamrar och i Fersenska kontoret. Sammanlagt betalades över 4 000 daler kopparmynt under kategorin ”Fattiga”.⁸¹ Gröna kakelugnar var enklare och i synnerhet billigare än de fashionabla blåvita och dekorerade kakelugnar som beställdes för representativa rum. De förra installerades ofta i tjänstefolkets rum under 1700-talet.⁸²

Att undersöka ett hushåll som aktör visar hur konsumtion, olika typer av arbete och maktstrukturer skapades och återskapades i vardagslivet. Källmaterialet som jag har använt avslöjar sällan vem som fattade de avgörande besluten gällande vardagens konsumtion och inköp i Eleonora Wachtmeisters hushåll. Denna studie har visat att hushållet i själva verket bestod av flera enheter men som ibland agerade som ett hushåll – hennes och hennes vuxna och gifta barns – och som ekonomiskt förvaltades gemensamt. Däremot är det berättigat att betrakta ett hushåll som en aktör eftersom det fungerade som sådant i vardagen och hade betydliga befogenheter att fatta beslut som påverkade individerna som ingick.

81 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA; Förteckning uppåthe till Cassan In: och Utgångne Medel uti Novemb: Månad Åhr 1748, s. 25; se även kvitto 98 och 99. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

82 Se t.ex. Ilmakunnas 2020, s. 52–53.

Vardagens mönster i räkenskapsböckerna

Räkenskapsböcker med verifikat möjliggör en detaljerad analys av konsumtionspraktiker och vardagens mönster. Räkenskapsåret 1748–1749 är för familjen von Fersens del synnerligen intressant eftersom det fångar både daglig konsumtion och väsentliga drag för adliga personers livscykel. Av de olika stegen under en människans levnadslopp lämnade giftermål och begravning de tydligaste spåren i adelns räkenskaper. I alla samhällets stånd var dessa riter viktiga manifestationer av familjens ställning och resurser. Giftermål planerades och förhandlades ofta länge. På motsvarande sätt föll omkostnader för äktenskap och bröllop under flera räkenskapsår. Själva vigseln eller bröllopet var under 1700-talet sällan den viktigaste utgiftsposten. Det var dock brudutstyrseln (som användes flera gånger senare av den gifta kvinnan), renovering eller ny inredning av det framtida hemmet för det gifta paret. Som Carl von Fersens och Charlotta Sparres omfattande renoveringar och nya inredningar visar, byggde det nygifta paret sin ställning i samhället genom hemmets gestaltning. Det handlade givetvis om att förstärka hela familjens och släktens sociala och kulturella position i ett samhälle där börd och utseende hade stor betydelse för hur en person eller familj bemöttes och respekterades på olika arenor.

En synnerligen påkostad händelse under tidigmodern tid var en adlig begravning. Den skulle manifestera den avlidnes samhälleliga position och familjens och släktens anor. Begravningskostnadernas stora andel i bokföringen betyder därtill att en familjs konsumtion fortsatte in i döden, där dess medlemmar fortsatte att bekosta den bortgångna personens utgifter. Detta är ännu en pusselbit för att greppa konsumtionsval som ett gemensamt åtagande. Det kan vara minst lika meningsfullt att se konsumtionspraktiker på hushållets nivå som på individnivå. En stor andel av dagliga utgifter och konsumtionsval gjordes av enstaka familjemedlemmar eller tjänare, men formades i samråd och kom flera personer till del.

Däremot är en individ någonting utöver sin släkts och familjs perspektiv. Det fanns även utlopp för konsumtion grundad i individuella preferenser och meritokratiska anspråk även om dessa anpassades till sociala konventioner. I mitten av 1700-talet hade medlemmarna av Eleonora Margareta Wachtmeisters hushåll olika shopping- och konsumtionsvanor, vilket både speglar deras livssituation, kön, personliga preferenser och position inom de sociala kretsar familjen rörde sig i. Av räkenskapsmaterialet att döma hade Carl von Fersen och Charlotta Sparre ett mycket mer påkostat och lyxbetonat liv än Anna von Fersen och Jacob von Lantingshausen eller den ogifte Axel von Fersen. Genom satsningar i

nöjeslivet och på utgifter som kan kopplas till befattningen som hovjägmästare bidrog Carl von Fersen och hans fru tillsammans till hans hovkarriär. Inköp av möbler, inredningsartiklar, tyger, band, spetsar och knappar och beställningar hos hantverkare vittnar om materiell läskunnighet som medlemmarna av familjen von Fersen drog nytta av när de gjorde sina respektive konsumtionsval.

Räkenskapsmaterialet döljer ibland vem som fattade beslut om att köpa någonting eller vilka specifika saker som inhandlades. I synnerhet gäller detta gifta kvinnor och deras aktörskap, eftersom deras shoppingvanor och konsumtionsmönster bokfördes under äkta makens konto, medan en ogift kvinnas eller en änkas utgifter redogjordes för under hennes eget namn i balansräkningen. Även under allmänna hushållsutgifter finns en stor del av vardagens utgifter från Carl von Fersens och Charlotta Sparres nya bo. Dock framgår det av verifikaten, inte av balansräkningen. Att urskilja vem som verkligen stod för inköpen av makarna i ett äkta par, det vill säga vem som fattade beslut och vems intressen inköpet speglade är både komplicerat och inte särskilt meningsfullt. Äkta makar fungerade som ett par och en helhet gällande shoppingpraktiker som var associerade med mannens karriär och familjens bekväma vardagsliv.

Även ett adligt hushåll kan med rätta betraktas som aktör eftersom det fungerade som en organisk struktur där flera ofta oidentifierbara individer hade makt att bestämma över användningar av pengar och anskaffning av vardagliga ting, råvaror eller produkter.

I ett aristokratiskt 1700-talshushåll överlappade konsumtion och handlande med nya sätt att shoppa, att välja och planera. Även om mycket av konsumtionen var enkla vardagliga uppköp, fanns det i mitten av 1700-talet i Stockholm också gott om möjligheter till shopping i bemärkelse av tidsfördriv, sällskaplighet, att umgås och att röra vid och känna på varor, att engagera sinnen. I konsumtions- och shoppingpraktiker hos det högadliga hushållet sammanflätades gammal och ny lyx: maktpositionering med hjälp av luxuösa kläder, föremål, möbler och byggnader var fortfarande betydande, men förenades med strävan till en ståndsmässig vardag och fashionabel livsstil där lyxen användes för att skapa ett bekvämt liv och kulturellt kapital lika mycket som för att markera status. I ett adligt hushåll förenades också olika roller av konsument och shoppare: medan hushållet och medlemmarna av tjänstefolket antingen som individer eller kollektivt kan betraktas som konsumenter, hade medlemmarna i adelsfamiljen möjligheten att glida från konsumtion och införskaffande till shopping.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Riksarkivet (RA)

Stafsundsarkivet

Hans von Fersens arkiv, vol. 52, 75, 77–78

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Stadsbyggnadskontorets kartor och ritningar

FORSKNINGSLITTERATUR

von Ajkay, Anna, 1977. *Fersenska palatset. Tradition och förnyelse på Blasieholmen*. Stockholm: P.A. Nordstedt & söners förlag.

Berg, Maxine, 2005. *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain*. Oxford: Oxford University Press.

Blondé, Bruno & De Laet, Veerle, ”New and Old Luxuries between the Court and the City. A Comparative Perspective on Material Cultures in Brussels and Antwerp, 1650–1735”. I Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds), *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*, s. 39–57, London: Bloomsbury Academic.

Brown, Carolina, 2020. *Den bekväma vardagen. Kvinnor kring bord på 1700-talets Näs*. Stockholm: Carlssons.

Chatenet-Calyste, Aurélie, 2013. *Une consommation aristocratique, fin de siècle. Marie-Fortunée d’Este, princesse de Conti 1731–1803*. Limoges: Pulim.

Coquery, Natacha, 2011. *Tenir boutique à Paris au XVIIIe siècle. Luxe et demi-luxe*. Paris: CTHS.

Crowley, John E., 2001. *The Invention of Comfort. Sensibilities and Design in Early Modern Britain and Early America*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

DeJean, Joan, 2014. ”The Senses in the Marketplace. Coffee, Chintz, and Sofas”. I Anne C. Vila (ed.), *A Cultural History of the Senses in the Age of Enlightenment*, s. 65–84. London: Bloomsbury Academic.

DeJean, Joan, 2009. *The Age of Comfort. When Paris Discovered Casual – and the Modern Home Began*. New York: Bloomsbury Academic.

de Vries, Jan, 2008. *The Industrious Revolution. Consumer Behaviour and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press

Dyer, Serena, 2021. *Material Lives. Women Makers and Consumer Culture in the 18th Century*. London: Bloomsbury Visual Arts.

Dyer, Serena, 2020. ”Stitching and shopping. The material literacy of the consumer”. I Serena Dyer & Chloe Wigston Smith (eds), *Material Literacy in Eighteenth-Century Britain. A Nation of Makers*, 99–116. London: Bloomsbury Visual Arts.

Dyer, Serena, 2014. ”Shopping and the Senses. Retail, Browsing and Consumption in 18th-Century England”, *History Compass*, 12(9).

Dyer, Serena & Wigston Smith, Chloe (eds), 2020. *Material Literacy in Eighteenth-Century Britain. A Nation of Makers*. London: Bloomsbury Visual Arts.

Dyrmann, Kristine, 2021. *Salondiplomati og politisk selskabelighed. Kvinderne i reformkredsen som politiske aktører 1784–1797*. Aarhus: Aarhus Universitet.

Eibach, Joachim & Lanzinger, Margareth (eds), 2020. *The Routledge History of the Domestic Sphere in Europe 16th to 19th Century*. London & New York: Routledge.

Elgenstierna, Gustaf, 1998 [1926]. *Svenska adelns ättartavlor* II. Stockholm: Sveriges släktforskarförbund.

Greig, Hannah, 2013. *The Beau Monde. Fashionable Society in Georgian London*. Oxford: Oxford University Press.

Helsing, My, 2013. *Hovpolitik. Hedvig Elisabeth Charlotte som politisk aktör vid det gustavianska hovet*. Örebro: Örebro universitet.

Hildebrand, Bengt, ”Fersen, Carl Reinhold von”, *Svenskt biografiskt lexikon* 15, Stockholm: Albert Bonnier.

Hinners, Linda, 2012. *De fransöske handtwerkarne vid Stockholms slott 1693–1713. Yrkesroller, organisation, arbetsprocesser*. Stockholm: Stockholms universitet.

Humphries, Jane & Weisdorf, Jacob, 2015. ”The Wages of Women in England, 1260–1850”, *Journal of Economic History*, 75(2).

Ilmakunnas, Johanna, 2012. *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*. Stockholm & Helsingfors: Atlantis & Svenska litteratursällskapet i Finland.

Ilmakunnas, Johanna, 2014. ”Högadeln bor i staden. Fersenska palatset som urbant mikrokosmos i Stockholm ca 1740–1795”, *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 32(68).

Ilmakunnas, Johanna, 2015. ”The luxury shopping experience of the Swedish aristocracy in eighteenth-century Paris”. I Deborah Simonton, Marjo Kaartinen & Anne Montenach (red.), *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914*. Routledge, London & New York.

Ilmakunnas, Johanna, 2018. ”From Mother to Daughter. Noblewomen in Service at Swedish Royal Court, c. 1740–1820”. I Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (eds), *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650–1850*. London och New York: Routledge.

Ilmakunnas, Johanna, 2020. ”Northern Comfort and Discomfort. Spaces and Objects in Swedish Country Houses, c.1740–1800”. I Jon Stobart (ed.), *The Comforts of Home in Western Europe, 1700–1900*. London: Bloomsbury Academic.

Ilmakunnas, Johanna & Stobart, Jon (eds), 2017. *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*. London & New York: Bloomsbury Academic.

Jägerskiöld, Olof, 1956. ”(von) Fersen, Fredrik Axel”. I *Svenskt biografiskt lexikon* 15. Stockholm: Albert Bonniers.

Kowaleski-Wallace, Elizabeth, 1996. *Consuming Subjects. Women, Shopping, and Business in the Eighteenth Century*. New York: Columbia University Press.

Lönnqvist, Bo, 2013. *Dödens ansikte. Tro och sed bland herre och folk*. Vasa: Scriptum.

Michel, Anne-Sophie, 2015. ”Une communauté d’artistes et d’artisans français à l’étranger. Le cas des sculpteurs au château royal de Stockholm au XVIIIe siècle”, *1700-tal. Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 12.

Murhem, Sofia & Ulväng, Göran, 2017. ”To Buy a Plate: Retail and Shopping for Porcelain and Faience in Stockholm during the Eighteenth Century”. I Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds), *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Aquisition and Boundaries*. London & New York: Bloomsbury Academic.

Norrby, Göran, 2014. *Huset von Fersens uppgång och fall 1561–1879*. Stockholm: Atlantis.

Perrin Khelissa, Anne, 2020. *Luxe intime. Essai sur notre lien aux objets précieux*. Paris: Éditions du CTHS.

Pylkkänen, Riitta, 1982. *Säätyläisnaisten pukeutuminen Suomessa 1700-luvulla*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Rasmussen, Pernilla, 2015. ”Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830”, *Historisk Tidskrift för Finland*, 100(4).

Rasmussen, Pernilla, 2010. *Skräddaren, sömmerskan och modet. Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830*. Stockholm: Nordiska museets förlag

Roche, Daniel, 1997. *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation XVIIe–XIXe siècle*. Paris: Fayard.

Roche, Daniel, 2011. *La gloire et la puissance. Histoire de la culture équestre XVIe–XIXe siècle*. Paris: Fayard.

Runefelt, Leif, 2015. Att hasta mot undergången. *Anspraak, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*. Lund: Nordic Academic Press.

Smith, Kate, 2012. ”Sensing Design and Workmanship. The Haptic Skills of Shoppers in Eighteenth-Century London”, *Journal of Design History*, 25.

Stobart, Jon, 2021. *Comfort in the Eighteenth-Century Country House*. London: Routledge.

Stobart, Jon (ed.), 2020. *The Comforts of Home in Western Europe, 1700–1900*. London: Bloomsbury Academic.

Stobart, Jon, 2015. ”Status, Gender and Life Cycle in the Consumption Practices of the English Elite. The Case of Mary Leigh, 1736–1806”, *Social History*, 40(1).

Stobart, Jon & Prytz, Cristina, 2018. ”Comfort in English and Swedish Country Houses, c. 1760–1820”, *Social History*, 43(2).

Stobart, Jon & Rothery, Mark, 2016. *Consumption and the Country House*. Oxford: Oxford University Press.

Styles, John & Vickery, Amanda (eds), 2006. *Gender, Taste and Material Culture in Britain and North America, 1700–1830*. New Haven: Yale University Press.

Ulväng, Göran, 2008. *Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar*. Hedemora: Hallgren & Björklund Förlag.

Ulväng, Göran, Murhem, Sofia & Lilja, Kristina, 2013. *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen*. Möklinta: Gidlunds Förlag.

Vahlne, Bo, 2012. *Frihetstidens inredningar på Stockholms Slott. Om bekvämlighetens och skönhetens nivåer*. Stockholm: Balkong förlag.

Vickery, Amanda, 1998. *The Gentleman’s Daughter. Women’s Lives in Georgian England*. New Haven: Yale University Press.

Wachenfeldt, Paula & Nyberg, Klas (red.), 2015. *Det svenska begäret. Sekler av lyxkonsumtion*. Stockholm: Carlssons.

Whittle, Jane & Griffiths, Elisabeth, 2012. *Consumption and gender in the early seventeenth-century household. The world of Alice Le Strange*. Oxford: Oxford University Press.

Wrangel, F.U., 1914. *Blasieholmen och dess inbyggare*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.

INTERNETKÄLLOR

Svenska Akademiens Ordbok, www.svenska.se